

- BURKE, Peter: *Co je kulturní historie?* Praha 2011.
French Historians 1900–2000. Nex Historical Writing in Twentieth-Century France.
 Eds. Ph. Daileader, Ph. Walen. Chichester 2010.
- HAVELKA, Miloš: *Ideje – dějiny – společnost. Studie k historické sociologii vědění.* Brno 2010.
Klassiker der Geschichtswissenschaft. I–II. Hg. L. Raphael. München 2006.
- Le GOFF, Jacques: *Paměť a dějiny.* Praha 2007.
- MAREK, Jaroslav: *O historismu a dějepisectví.* Praha 1992.
Österreichische Historiker 1900–1945. I–II. Hg. K. Hruza. Wien – Köln – Weimar 2008, 2012.
- ŘEPA, Milan: *Poetika českého dějepisectví.* Brno 2006.
- ŠPELDA, Daniel: *Proměny historiografie vědy.* Praha 2009.
- ŠTAIF, Jiří: *Historici, dějiny a společnost. I–II.* Praha 1997.

6. STRUČNÝ NÁRYS DĚJIN DĚJEPISECTVÍ

Starověk a křesťanský středověk

Marc Bloch v *Obraně historie* kritizuje mýtus počátků, snahu historiků hledat příčiny zkoumaných jevů až k nějaké prapříčině, a začínat tak vyprávění vskutku „od Adama“. Neexistují universální příčiny a minulost nelze vtěsnat do přehledné kauzální řady příčin a následků. Neznamena to, že by historici měli na stanovování východisek dějinných procesů zcela rezignovat, Bloch pouze upozorňuje na pochybenost představ ztotožňujících zvolený výchozí bod s příčinou následujících jevů. Kdy jindy si připomínat jeho slova než u samotných počátků dějepisectví? Význam Hérodotových Dějin, jež začínají tradiční řadu historických prací, nelze popřít, neměli bychom však kvůli tomu přehlížet jejich pozadí.

Nezbytnými podmínkami vzniku dějepisectví jako samostatného oboru lidského myšlení jsou uvědomění si historicity lidské existence a hláskové (alfabetické) písmo, jež oproti ostatním systémům písma umožňovalo odpovídající zachycení řeči a myšlenek, a tedy i přesnější grafickou fixaci uplynulých dějů. Hláskové písmo se rozvíjí v řeckém prostředí 9.–8. století př. n. l. a po několika následujících staletích krystalizuje do formy monumentálního písma, které se již blíží dnešní abecedě. Kritickou reflexi rozvoje písma, jež údajně znevažovalo pravé vědění uchovávané v paměti, zanechal ještě v první půli 4. století př. n. l. Platón v dialogu *Faidros*. „*Tato nauka zanedbáváním paměti způsobí zapomínání v duších těch, kteří se jí naučí, protože spoléhajíce na písmo budou se rozpomínat na věci zevně, z popudu cizích znaků, a ne zevnitř sami od sebe, nevynalezl jsi lék pro paměť, nýbrž pro upamatování. A co se týče moudrosti, poskytuješ svým žákům její zdání, ne skutečnost; neboť stanou se sčelými bez ústních výkladů, budou působit zdání, že jsou mnohoznalí, ačkoli budou většinou neznalí,*“ vkládá řecký filosof svou kritiku do úst krále Thamuse.

Pokud je u písma nejstarší vývoj relativně zřetelný, počátky historického vědomí u archaických společností představují podstatně náročnější téma. Díky výzkumům antropologů a etnologů víme o pojmání minulosti u společností považovaných za „bezdějinné“, díky pracím Jana Assmanna pak o přístupu k minulosti u společností, jež

například český filosof Jan Patočka označil za „preddějinné“. Kulturní paměť se však vzpírá filosofickým spekulacím a také Chetitě, Egypťané či Izraelité si byli vědomi svých předešlých dějin, jen jejich přístup k nim se lišil od pozdějšího „historického“ a minulost byla ztvárňována odlišným způsobem, ať již ve formě zákoníku, kánonu egyptského chrámu nebo posvátných knih. Tento stav se ale začíná na přelomu 8. a 7. století př. n. l. měnit.

Jedním z příznaků změny je nepochybně Hésiodův výklad dějů od zlatého věku k železnému, který je právem označován za jednu z prvních filosofí dějin. Pokusy o kritické uchopení minulosti ale zřejmě vycházejí ze zážitku setkání s jinými kulturami. Nové řecké obce, zakládané na maloasijském pobřeží, nevyrůstaly jako domovské osady z tradic udržovaných zakladatelských mýtů, nýbrž musely hledat smysl své existence během setkávání s odlišnou perskou kulturou. Z půdy setkávání a střetů vyrůstají též *Dějiny (Historiés apodexis)* Hérodota z Halikarnássu (kolem 484 – po 430 př. n. l.), kterého později Cicero nazval *pater historiae*, otec dějepisectví. Svým rozsahem a v úvodu formulovaným záměrem nalézt objektivně doložitelný základ nepřátelství Peršanů vůči Řekům, a to bez ohledu na tradovaná vyprávění, se nepochybně řadí na počátek přehledů dějepisných prací, uspořádáním jde ještě o práci kombinující historický a „etnografický“ přístup (což je jeden z častých rysů předmoderního dějepisectví). Oproti tomu o něco mladší Thúkýdidovy *Dějiny peloponéské války* již představují pečlivě zvládnutý pokus o historické uchopení nedávné minulosti, byť pokus motivovaný snahou o osobní obhajobu, neboť Thúkýdidés (kol 470/460 – poč. 4. století př. n. l.) je sepisoval v thráckém vyhnanství, kam se uchýlil před obviněním, že selhal při obraně města Amfipolis proti spartskému vojsku. Podobně jako Hérodotos předeslal i on svému dílu metodologický úvod, po němž uceleně v chronologickém sledu pojednal dvacet let válek mezi Athénami a Spartou.

Rozmáchlost a pestrost Hérodotova vyprávění proti sevřenému výkladu Thúkýdidovu využil nedávno D. Kelley k postulování dvou linií historické práce od starověku dodnes, první hérodotovské – kulturněhistorické, syntetizující, druhé thúkýdidovské – politické, analyzující. Jakkoliv jsou různá schémata, vkládaná na tisíciletí dějin oboru, často svazující a omezující, má Kelleyho rozlišení své funkční opodstatnění a budeme se na něj i dále odvolávat. A rovnou již v souvislosti s přesunem centra historického psaní z Řecka do Říma během 2. století př. n. l. Spojnicí obou světů je vzdělaný Řek Polybios (poč. 2. století př. n. l. – před 120 př. n. l.), který navazuje na thúkýdidovskou linii politických dějin, k níž přidává jako nezbytnou podmínku vlastní politickou praxi a znalost ústav (tj. politických uspořádání) jednotlivých zemí. Polybios formuluje – oproti Hésiodově úpadkové – cyklickou filosofii dějin, založenou na přirozeném nahrazování přežilých ústav

dokonalejšími. Ani Řím, zažívající právě éru rozmachu, tak není podle něho věčný.

Republikánský a císařský Řím dal vzniknout desítkám dějepisných děl. Těžko mezi nimi nalézt vhodnějšího reprezentanta hérodotovské linie než *Dějiny Říma (Ab urbe condita)*, tj. od založení města) Tita Livia (59 př. n. l. – 17 n. l.), rozmáchlé vyprávění, jež si kladlo za cíl „zachovat znamenité činy předního národa světa“ a „obnovit paměť událostí“. Literární kvality díla a stovky vypointovaných historek, jež se na jeho stranách nacházejí, se postaraly o oblibu Liviových dějin v následujících staletích, na kritické zhodnocení sebraného materiálu však autor vědomě rezignoval. A koho jiného uvést jako příklad thúkýdidovské tváře oboru než Tacita (asi 55 – kol 120)? Jak jeho *Dějiny*, věnované flaviovské dynastii, tak *Letopisy*, pojednávající o ožehavé době od Tiberia po Nerona, představují netoliko soustředěný výklad politických událostí, ale stejnou měrou i úvahy o nedávno minulých dějích a o úloze historika. Nastavenou maximu psát „bez jakéhokoliv zaujetí“ sice Tacitus nedodržel, pojmenoval však řadu problémů, které provázejí dějepisectví dodnes, ač Liviovy obluby až do doby renesance nedosáhl. Otázku „jak psát dějiny“ si skryt za satirickou maskou kladl ve 2. století n. l. též Lúkiános ze Samosaty, nejen v nevelkém stejnojmenném dílku, které obsahuje hlubší postřehy k ztvárňování minulosti než velká část tehdejší dějepisné produkce.

Při souborném pohledu na necelých tisíc let starověkého dějepisectví můžeme vymezit několik základních charakteristik, z nichž většina bude provázet psaní dějin též v průběhu středověku. Historická díla starověku nahrazovala zakladatelské mýty obcí, „racionalizovala“ je, a proto postupně stavěla hranici mezi světem bohů a světem lidským. Přes kritiku mytografie však starověké dějepisectví zůstávalo nástrojem vytváření systému víry, byť odlišného od předešlých dob. Jak výstižně napsal P. Veyne, „to čím historie byla, je jako skrytá část ledovce, která je tak velká, že už jde o jiný ledovec“. Místo cyklického zpřítomňování mýtu nalézá historie pevný bod v založení obce, obecněji pak jde o hledání počátku dějů ve spleti rozdílných tradovaných vyprávění. Kvas kultur v prostoru východního Středomoří si přímo vynucoval prokládání historického výkladu „etnografickými“ pasážemi, které jako v případě Hérodotově snadno přerostly do celých knih (a nemuselo jít jen o setkávání s odlišnými kulturami, stačí vzít do rukou Pausániovo *Cestování po Řecku*); podobně tomu bylo během římské expanze. V římském období se ale dějepisectví stává romanocentrickým, dějiny Říma jsou dějinami celého (známého) světa. Římští autoři se rovněž netají pojímáním dějepisectví jako nástroje výchovy ke ctnostem, historie se tu skutečně stává učitelkou života – ale i toho, jak úspěšně vládnout (což bude o více jak tisíc let později inspirovat N. Machiavelliho). Ačkoli Aristotelés rozlišoval historii jako nauku o tom, co bylo, a básnictví, jež se zabývá tím, co být mohlo, a kladl proto básnictví výše, stala se historie součástí rétoriky a byla poměřována

literárními měřítky, kterým dějepisci přizpůsobovali formu a obsah vyprávění.

Dědictví starověkého dějepisectví bylo po rozdělení římského impéria a zániku jeho západní části udržováno ve východořímské (byzantské) říši. I zde ale podléhalo změnám, jež přineslo křesťanství. Rozmach nového náboženství výrazně ovlivnil koncepcce času a filosofii dějin. Byť již řečtí a římsští historici pojímali čas lineárně, jako pravidelné kontinuum, s díly sv. Augustina (354–430) *O Boží obci* a autobiograficky laděnými *Vyznáními* byl položen základ křesťanského konceptu času jako Božího výtvaru, linearitu uzavřené mezi akty stvoření a posledního soudu, a v principu nečasové věčnosti (snad dostatečně proslaveny jsou Augustinovy výroky „*Co jest tedy čas? Vím to, když se mne naň nikdo netáže; mám-li to však někomu vysvětlit, nevím*“; a odpověď na otázku, co dělal Bůh před stvořením času – tvořil peklo pro ty, kdo se takto ptají). Augustinova představa dvou obcí, dočasné pozemské a věčné nebeské, se též stala ústřední myšlenkou křesťanské filosofie dějin. Asi nejsložitější otázkou, jež je s tímto nadčasovým a stále aktuálním autorem spojena, však je, kterak přimět studenty, aby jeho díla znovu četli.

Prosazení nové filosofie dějin si nezbytně žádalo i nové přístupy k periodizaci dějin. Augustinus, jeho současníci a následovníci se pochopitelně inspirovali jak římským, tak starozákonním dědictvím, a tak se prosadily tři hlavní přístupy k periodizaci: triadický kosmologický (přírodní doba, čas Božího zákona a poté od příchodu Krista čas milosti), alegorický (podle stvoření světa v šesti, resp. sedmi dnech) a biologický (*mundus senescit*, svět stárne jako člověk v sedmi obdobích). Vlivem fascinace trojičnými schématy převládaly až do novověku triadické periodizační systémy; stejně tak můžeme konstatovat, že až do novověku se udrželo pojetí dějin teleologické (tj. že dějiny směřují k nějakému cíli), eschatologické (tímto cílem je spása) a providencialistické (jsou vedeny Boží prozřetelností). Nepřekvapí proto příliš, že prvá významnější díla křesťanského dějepisectví představují dějiny církve a osudy jejích mučedníků, jak je tomu např. v *Církevních dějinách* Eusebia z Caesareje (ca 263–339), které se staly jedním z nejoblíbenějších historických děl středověku a patřily i k prvním tištěným knihám po vynálezu knihtisku.

Historici pochopitelně patřili mezi vzdělance své doby, udržování úrovně klasické vzdělanosti se ale začalo komplikovat již v posledních letech existence západořímské říše, natož pak v dramatických stoletích, kdy se Evropa proměňovala vlivem nově přichozích kmenů. Roli nositele a uchovatele vzdělání, systematizovaného v triviu a kvadriviu sedmera svobodných umění, převzala v západní a střední Evropě církev, a až do vzniku universit proto platilo jednoduché rozlišení *litteratus*=klerik, *illitteratus*=laik. Monopol na vzdělání byl rovněž monopolem na dějiny. Učenci vycházející z klášterních a kapitulních škol vytvářeli základní charakteristiky středověkého křesťanského

dějepisectví. Předním z nich je topika, užívání ustálených obrátů, epitet, rétorických figur i celých popisů určitých situací podle schémat, jež si osvojili během memorování klasických textů. Historie nadále tvořila součást rétoriky a byla posuzována jako literatura. To se ovšem týkalo kronikářství, nikoli analistiky (letopisectví), jehož cílem bylo zachovat pro paměť budoucnosti významné činy a události. Také středověké dějepisectví provázel mýtus počátků a vyprávění vesměs počínala důležitými biblickými událostmi, případně vycházela od mytických předků rodu či od zakladatelského aktu. Ztvárnění minulosti na foliích středověkých kronik není vedeno snahou o zjištění pravdy, nýbrž o vytvoření normativní minulosti – takového obrazu dějů, jak měly dle mínění autora správně proběhnout (proto jsou např. rytířům, kteří se potkají v bitvě, vkládány do úst dlouhé ušlechtilé promluvy). Pravda je Bůh, a netřeba ji tedy objevovat, stačí odkrýt závoje, jež ji skrývají lidským očím. Proces zjišťování pravdy tu představuje mentální operaci, již se lze oddávat v tichu klášterních cel či skriptorií, nikoli proces empirického zjišťování.

Prvá díla křesťanského středověku se zaměřila na církevní dějiny, v 6.–8. století je následovala skupina kronik zabývajících se etniky, která budovala v kdysi římské Evropě nové říše. Zakladatel středověké encyklopedistiky Isidor ze Sevilly psal o králích Gótů, Vandalů a Svěvů, Řehoř z Toursu o Merovejcích a „činech Božích skrze Franky“ (*gesta Dei per Francos*), záměr Bedy Ctihodného pojednat o christianizaci Anglie se změnil v dějiny Anglů a Sasů, Paulus Diakonus zanechal svědectví o Langobardech v severní Itálii, Prokopios z Caesareje o válkách byzantských císařů s Góty a tak bychom mohli pokračovat dále. S výjimkou pasáží věnovaných bájným počátkům jde vesměs o díla věnovaná přítomnosti a nedávné minulosti, s výjimkou ctihodného Bedy, který si nechával provádět pramenné rešerše i u římské kurie a podroboval zprávy nejjemnější kritice (*subtilissima examinatio*), o práce sice ovlivněné bohatým kulturním dědictvím antiky, avšak po Liviově vzoru mísící historiky rozličné důvěryhodnosti a hledící spíše k literární a výchovné stránce textu.

Karolinské reformy jako by vzaly středověkým učencům sílu k velkým kronikářským podnikům, o to více kvetla analistika. Zrod nástupnických říší na troskách karlovské a vznik nových království a knížectví ve střední, východní a severní Evropě vytvořil podmínky pro další vlnu kronik konce 10.–12. století, věnovaných tentokrát „národům“ a legitimizujícím jejich vládnoucí dynastie. Richer z Remeše ospravedlňoval nástup Kapetovců ve Francii, Gallus Anonymus postavil svou kronikou jeden z pilířů piastovské moci v Polsku, totéž učinil Kosmas pro Přemyslovce, Nestorův letopis zachoval cenné zprávy o počátcích křesťanství v Kyjevské Rusi a výčet by opět mohl dlouho pokračovat. Výjimkou potvrzující pravidlo jsou historická díla Komnenovců, byzantské vládnoucí dynastie 11.–12. století. V době sepsání těchto kronik ale Evropa procházela hlubokou

proměnou, jež zasahovala všechny oblasti života, od hospodářství po intelektuální život. Pro dějepisectví představoval jednu z podstatných změn vznik universit, který přinesl laicizaci vzdělání, nové myšlenkové podněty a zrod „středověkého intelektuála“; v neposlední řadě pak též vznik dějepisných děl v národních jazycích.

Spektrum historických prací se pronikavě rozšiřovalo, byť stále v základních žánrech kronika (resp. letopisy) a *vita*, kam vedle nemnohých autobiografií, z nichž si zaslouží zmínku díla Guiberta de Nogent a Karla IV., patřily především legendy, jež se od prvotní funkce oslavy světce a víry posouvaly v pozdním středověku k literárnímu pólu. „Své“ dějiny chtěly znát i nové společenské skupiny, jakými byli měšťané, rodové kroniky byly sepisovány pro šlechtické rody, na francouzském a anglickém královském dvoře se od druhé poloviny 13. století rozvíjí dvorské kronikářství, které se neúspěšně pokoušel přesadit do českého království Karel IV., vedle autorů v duchovním stavu se etablovala početná skupina „námezdných“ literátů, kteří byli zaměstnáni u panovnických a šlechtických rodů a vytvářeli díla v intencích zadání, tj. oslavná a legitimizační. Jean Froissart (ca 1337–1410) tak měl možnost pohlédnout na děje stoleté války jak z francouzské, tak anglické strany, spojnicí různých verzí jeho rozsáhlých kronik je hierarchizace světa jako jeviště rytířských ctností. I díky těmto autorům se v pozdním středověku objevuje „fantastická“ minulost, kdy se ve vyprávěních o počátcích předních rodů ztrácejí reálné prvky ve fantaskním nánosu bájných bytostí a smyšlených činů. Přes ohromnou dějepisickou produkci ale myšlení o dějinách nepřekročilo úroveň nastavenou církevními otci v prvních staletích středověku, nijak je nezasáhla ani recepce aristotelismu na křesťanském západě od počátku 13. století. Na místo smělých intelektuálních náběhů přišla velká sumarizující a klasifikující díla, jejichž nejlepším příkladem je *Suma teologická* Tomáše Akvinského, která do detailů propracovávala systém scholastického vědění a argumentace.

Alespoň stručnou zmínku je třeba závěrem této části věnovat také dějepisectví nekřesťanskému. Díla Josefa Flavia či přesněji Josefa ben Matitjahu (37/38–100) *Židovská válka* a *Židovské starožitnosti*, jež byla nedlouho po svém vzniku přeložena do latiny, se stala pro západní křesťany na dlouhá staletí hlavním zdrojem informací o židovské kultuře a dějinách. „*Není pilným ten, kdo předělává cizí spis co do uspořádání a rozdělení, nýbrž ten, kdo spolu s tím, že vykládá věci nové, pořídí i vlastní celek vyprávění*“, říká autor, kterého vlastní lidé zavrhli kvůli údajné zradě a Římané nikdy zcela nepřijali. Potlačení židovských povstání v 1.–2. století a rozptýlení Židů do řady diaspor nepřálo zrodu velkých židovských kronik, jež by mohly soupeřit s Flaviovým dílem. Postupně jsou objevovány menší dějepisné a cestopisné texty, jejich plnoprávnému začlenění do dějin dějepisectví však brání jazykové bariéry. Ty stojí rovněž u potíží se začleněním

muslimského dějepisectví do obrazu středověku. Po počáteční „překladatelské“ etapě a stabilizaci hlavních muslimských říší začaly již od 9. století vznikat první kroniky, jež se zaměřovaly nejen na počátky islámu a následovníky proroka, ale též na širší dějinný kontext (pro Evropany jsou nejznámější kroniky vzniklé v dobách křížových výprav). Mimo obzor středověkých autorů zůstávaly vyspělé literatury středověké Číny a Japonska, jež se až do konce novověku vyvíjely v jisté izolaci od okolního světa.

K dalšímu čtení:

ASSMANN, Jan: *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Praha 2001.

BLÁHOVÁ, Marie: *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila (3) v kontextu středověké historiografie latinského kulturního okruhu a její pramenná hodnota*. Praha 1995.

CURTIUS, Ernst Robert: *Evropská literatura a latinský středověk*. Praha 1998.

DOSTÁLOVÁ, Růžena: *Byzantská vzdělanost*. Praha 1990.

KRATOCHVÍL, Zdeněk: *Filosofie mezi mýtem a vědou. Od Homéra po Descarta*. Praha 2009.

DE LIBERA, Alain: *Středověká filosofie*. Praha 2001.

TŘEŠTÍK, Dušan: *Kosmova kronika. Studie k počátkům českého dějepisectví a politického myšlení*. Praha 1968.

VERNANT, Jean-Pierre: *Počátky řeckého myšlení*. Praha 1995.

VEYNE, Paul: *Věřili Řekové svým mýtům? Esej o konstitutivní imaginaci*. Praha 1999.

Renesance, reformace a protireformace

Církevní koncily prvé poloviny 15. století nejsou jen důležitou kapitolou obecných dějin. V Kostnici, Basileji a poté Ferrare a Florencii, kde se sešli církevní hodnostáři a učenci z celé Evropy, probíhala netoliko jednání o otázkách církevního uspořádání, nýbrž stejnou měrou také intenzivní intelektuální výměny. Hojně byly opisovány texty, své majitele měnily rukopisy, vyřčené myšlenky nalézaly ochotné posluchače. Pro hodnostáře ze severu otevíral kontakt s italskými učenci nové světy, což teprve při jednání o církevní unii se zástupci byzantské církve. Rozšiřovaly se obzory myšlenkové i jazykové – znalost řečtiny přestávala být výsadou, vedle ní se nesměle objevovala hebrejšтина a další biblické jazyky. Zintenzivnění kontaktů v rámci Evropy a objevy nových světů během zámořských výprav vnášely nové podněty do dějepisné práce, nejvýraznější

změnou však byl bezesporu vynález knihtisku, který pronikavě zlevnil knihy a postaral se o jejich snadnou dostupnost. Tiskařské dílny po celé Evropě vydávaly oblíbené kroniky od antických autorů až po nedávnou minulost, a naplňovaly tak nejen širší potřebu po historických a zábavných pracích, ale i po textech podstatných pro vytváření církevního dogmatu v minulých staletích.

Hovoříme-li o renesančním dějepisectví, nelze začít s výkladem jinde než v městech na Apeninském poloostrově. Zde se rozvíjejí tři základní linie renesančního dějepisectví: narativní (literární), politická a kritická. Prvé šlo o znovuoživení antického dějepisectví v jeho literárních kvalitách a v klasické latině (tj. především Tita Livie) a jeden z jejích představitelů zanechal svou stopu i v českých dějinách (jde pochopitelně o Eneáše Silvia Piccolominiho, který krom *Kroniky české* napsal díla věnovaná vládě císaře Friedricha III.). Za zakladatele kritické linie můžeme bez pochyb označit Lorenza Vallu (1407–1457), který využil znalostí získaných studiem klasické latiny a podrobil drtivé kritice tzv. Konstantinovu donaci, již prohlásil na základě jazykového rozboru za falsum (sluší se doplnit, že o něco dříve ji historicky zpochybnil Mikuláš Kusánský, jeden z nejpozoruhodnějších teologů a filosofů pozdního středověku). Rozmach politického myšlení příznivě podpořil vytváření politické linie, již nejlépe reprezentují jména Niccolò Machiavelliho (1469–1527) a Francesca Guicciardiniho (1483–1540). „*Málo čteme o historii, a když už čteme, pak často vůbec nepochopíme pravý smysl jejích dějů*“, říká první v úvodu *Rozprav o prvních deseti knihách Tita Livie*. Antický historik mu nebyl vzorem klasické latiny, nýbrž záminkou k přemýšlení o důvodech, jež vedly k úpadku kdysi mocné římské říše, a o dějinných silách, působících ve starověku i v Machiavelliho přítomnosti. Znalost obého se měla stát nástrojem výchovy vladaře schopného obstát v poměrech na Apeninském poloostrově v prvních desetiletích 16. století. Stejně tak byla minulost vodítkem přítomnosti pro Guicciardiniho v jeho pojednáních o dějinách Itálie a Florencie, ač první dílo se věnovalo minulosti zcela nedávné – možná právě proto získalo církevní imprimatur s obtížemi a bylo tištěno až dlouho po autorově smrti. Itálie byla v jistém smyslu pro formování politického modelu dějepisectví ideální zemí: jednak kvůli intelektuálnímu zázemí – i proto pocházeli nejvýznamnější autoři z Florencie, Říma, resp. později Neapole – jednak kvůli politickým poměrům, které přímo pobízely tímto směrem (alespoň drobnou zmínku si ale v souvislosti s politickou linií zaslouží pozdější dílo českého autora, Pavla Stránského *O státě českém*, tištěno 1634).

Na sever od Alp byla situace poněkud odlišná. Do ochotného přejímání a přetváření podnětů italské renesance rázně zasáhla reformační hnutí. Již v první etapě náboženských polemik a hledání místa nových konfesí ve společnosti hrála minulost a argumentace prostřednictvím starých textů důležitou roli, podobně jako o století dříve v souvislosti

s husitstvím. Rozličné propagandistické spisky zde ponechejme stranou, to nejdůležitější z protestantské (luterské) strany je uloženo v tzv. *Magdeburských centuriích* (vydávány 1559–1574), jež vznikly pod vedením Matthea Flaccia Illyrica (1520–1575) a pojednaly prvních třináct staletí církevních dějin. Přestože jde ve výsledném tvaru o obšírné analý, práce na nich byla organizována neobyčejně promyšleným způsobem, když jedna skupina sbírala pramenné podklady po celé Evropě (tedy fáze heuristiky), druhá je třídila a analyzovala (kritika) a teprve poté následovalo vlastní sepsování díla úzkou skupinkou kolem Illyrica. Římskokatolické odpovědi na protestantskou výzvu se ujal kněz Caesar Baronius (1538–1607), v závěru života jmenovaný kardinálem a správcem vatikánských knihoven. Jeho *Annales ecclesiastici*, církevní analý, byly rovněž koncipovány letopiseckým způsobem, který však stejně jako u magdeburských centurií vycházel od výkladu podstatných dokumentů. Ani on se ale nedostal blíže k přítomnosti, jeho výklad skončil na prahu pontifikátu Innocence III. a nenašel následovníka. Baroniův výklad církevních dějin plně odpovídal potridentskému pojetí římskokatolické církve a se vši vehemencí navracel zpět do dějin božskou prozřetelností. Apologií kalvínského směru reformy jsou zase rozsáhlé *Dějiny reformované církve ve Francii*, sepsané Kalvínovým následovníkem a životopiscem Theodorem Bezou (1519–1605).

Jedním z nesporných předělů v dějepisectví, spojených s renesancí, je emancipace historie jako jednoho z oborů lidského vědění. Dosud byla lidská minulost vždy nějak spojena s teologií na straně jedné, a pokud šlo o ztvárnění, pak s gramatikou a rétorikou na straně druhé. Již v roce 1504 se však konaly samostatné přednášky o historii na universitě v Mohuči, o pár let později přednáší dějiny Filip Melanchthon ve Wittenbergu a podobně je tomu v dalších zemích. Rozvoj empirické filosofie a zájem o okolní svět způsobil, že vedle klasické historie nalézá své místo také *historia naturalis*, „přírodní historie“, zpravidla v podobě objemných kompendií, shrnujících encyklopedicky znalosti o přírodních dějích a zvířatech (za všechny budiž zmíněn Conrad Gessner). Renesanční dějepisectví obrátilo poměr mezi rétorikou a dějepisectvím – rétorika má být pouhou formou vyjádření, nikoli diktujícími a omezujícími hranicemi, přestože ideálem humanistické učenosti zůstává *homo grammaticus*, schopný orientovat se díky znalosti textů ve všech oborech lidského vědění. Vedle oživení klasické latiny získávaly na významu národní jazyky, podpořené překladem biblických textů. Ve třech základních modelech se také ukazuje větší profílance historických prací, přičemž nyní se začínají zvýrazňovat též rozdíly regionální a nacionální – a samozřejmě i konfesní. Německý humanista Heinrich Bebel se na počátku 16. století pyšně táže: „*Co jsou Řeci a Římané ve srovnání s naším Karlem, Ottony, Jindřichy i Friedrichy?*“ Národní dějiny v národních jazycích vznikají v takřka všech evropských zemích, někde ovlivněny náboženskými

a politickými událostmi, jinde zase popouštějící uzdu epické fabulaci jako český kronikář Václav Hájek z Libočan.

Souhrnně můžeme vyzvednout význam přikládání politickým dějinám a dějinným pravidelnostem, které umožňují formulaci obecných zákonitostí. V jejich intencích se totiž odbývá lidské konání a díky poznání těchto zákonitostí na základě studia minulosti je možné směřovat soudobé dění. Např. Jean Bodin (1529–1596) v zajímavé rozpravě o snazším poznání historie, *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* (1566), vyzdvihuje užitečnost historie, avšak v lékařském smyslu, neboť umožňuje poznáním minulého (tj. v Bodinově podání minulosti politické a právní) lépe ošetřovat přítomné; současně podává návod, jak studovat dějepisné texty, aby tento užitek přinášely. Právě koncentrace na přítomnost a nedávnou minulost představuje jednu z důležitých charakteristik, další je změna ve vnímání času, daná mj. i rozmachem mechanických hodin. Čas spásy se odděloval od času dějin, v čemž hrály roli politické události (zánik Byzance, expanze Osmanů, reformace, ale i zámořské objevy), kvůli kterým se dosavadní přehledné koncepty ukazovaly problematické a bylo třeba je různě upravovat. Pohled na úpadek předešlých velkých říší vedl k úvahám o průběhu dějin jako sinusoidě, opětovných úpadcích a vzestupech, takže ani přítomné říše nejsou věčné a jejich čas se nemusí shodovat s křesťanským časem. Tyto úvahy byly podpořeny též stále hojnějším setkáváním s mimoevropskými říšemi, které dalo nové impulsy cestopisnému žánru, a prohlubujícím se poznáním starověkých dějin.

K dalšímu čtení:

- BENEŠ, Zdeněk: *Historický text a historická skutečnost. Studie o principech českého humanistického dějepisectví*. Praha 1993.
- BURKE, Peter: *Italská renesance. Kultura a společnost v Itálii*. Praha 1996.
- BURKE, Peter: *Společnost a vědění. Od Gutenberga k Diderotovi*. Praha 2007.
- HANKINS, James (ed.): *Renesanční filosofie*. Praha 2011.
- KOPECKÝ, Milan: *Český humanismus*. Praha 1988.
- KUDRNA, Jaroslav: *Machiavelli a Guicciardini. K typologii historickopolitického myšlení pozdní italské renesance*. Praha 1969.

Od baroka k osvícenství

Označíme-li nějaké období jako přechodové, dáváme mu tím nálepkou nehotovosti, předehty k završující a naplňující epoše. Takový soud by byl v dějinách dějepisectví o době od poloviny 17. do sklonku 18. století nespravedlivý, vždyť z jejich výsledků těžíme dodnes. Přesto ji ještě mnohé spojovalo s dějepisectvím předešlých dvou staletí, a to nejen přetrvávající konfesní rozdělení historiků. Rozmach knihtisku dal intelektuálům zakusit opojný pocit mnohočetných propojení přes hranice zemí a ve spojení s přetrvávající akademickou peregrinací zrychlil zásadním způsobem komunikaci. Učenci se spojovali do rozličných *societas eruditorum*, společenství vzdělavců, kteří mezi sebou intenzivně korespondovali, zpravidla universální latinou, vedle níž se čas od času prosazovaly módnější jazyky, např. francouzština. Vědění sice zůstávalo stále universální, avšak jeho prohlubování vedlo k tlaku na oborové rozhraničení, jakkoli stále se zřetelem k celku (tedy ne do atomárně roztržštěných oborů jako po nástupu moderní vědy). Historie se již běžně přednášela na universitách, byť šlo převážně o církevní dějiny. Na sklonku tohoto období však pronikla i do škol, a to otevřelo cestu k etablování historie jako bezproblémově přijímaného vědního oboru. Nezbytnou podmínkou vědy je vedle společenského uznání vlastní metoda práce a ta se začala utvářet právě během konfesních sporů na kritice dokumentů, přestože to ještě byla kritika notně intencionální. Prameny byly pro historiky náhle mnohem dostupnější, neboť oblíbené práce se nyní tiskly opakovaně a ve velkých nákladech. Konfesní spory nadto zvýšily zájem o historii i mezi čtenáři. Znovu tedy vycházejí Eusebiovy Církevní dějiny, Flaviova Židovská válka či Liviovy Dějiny Říma. Jsou pramenem, vzorem, ale i předmětem ustavující se kritiky. Křesťanské misie na ostatní kontinenty přinášely fascinující materiál k dějinám a kultuře mimoevropských zemí, jehož zpracování se ujímali polyhistori jako jezuita Athanasius Kircher, zakladatel sinologie, egyptologie a řady dalších oborů, který ovšem nikdy nebyl v Číně ani v Egyptě. Bylo by snadné zesměšňovat omyly, jichž se při studiu a psaní dopouštěl, ty ale vyplývaly z dobového diskursu.

Prakticky ve všech vyspělejších zemích kvete v 17. a 18. století vydávání starších textů, někdy jen ve formě vložených vsuvek do kronikářských zpracování, často ale samostatně a již i s jejich kritikou. Jezuita Jean Bolland začíná roku 1643 vydávat *Acta sanctorum*, soubor životopisů katolických světců. Způsob, jakým on a jeho nástupci přistoupili k sepisování biografí především z legend dochovaných z různých dob, vyvolal kritiku Jeana Mabillona, benediktina z remešského opatství sv. Maura, který se ujal vydávání „konkurenčních“ životů benediktinských světců v pětidílných *Acta sanctorum ordinis sancti Benedicti* (1668–1701) a zkušenosti získané rozsáhlým studiem středověkých

textů vtělil do základního pojednání o kritice pramenů *De re diplomatica libri VI* (1681), šesti knih o diplomacie, jež byly následovány dalšími knihami věnovanými historii. V této skutečně zakladatelské práci Mabillon stanovil hlavní zásady kritiky pramene, počínaje vnějšími znaky (forma dochování, pečeti atd.) a konče formálními prvky textu (datace, intitulace apod.). Spor bollandistů a mauriánů představuje důležitý impuls ve formulování zásad nestranné kritiky pramenů, nyní již nejen z hlediska jazykového, nýbrž i diplomatického a obsahového. Zdaleka ne všechna barokní vydání ale navazovala na renesanční směr erudovaného (kritického) dějepisectví, který by dále rozšiřovala, mabillonovské zásady byly na svou dobu příliš náročné. Přesto jsou mnohé edice dodnes užívány – pro příklad netřeba chodit daleko, *Miscellanea historica Regni Bohemiae* a *Epitome historica rerum Bohemicarum* učeného jezuita Bohuslava Balbína (1621–1688) patří k takřka povinné výbavě historiků starších dějin.

Vedle pramenů církevních dějin však získává stále silnější zastoupení vydávání textů k národním dějinám. Za zdánlivě nestrannou kritikou působily nacionálně-politické motivy, neboť konfesijní rozdělení Evropy je postupně střídáno rozdělením národním a státním, což se pochopitelně projevilo jak při výběru textů, tak při jejich zpracování v syntetických dílech, jež byla leckdy poskládána jako koláž úryvků a parafrází pramenů. Antonio Lodovico Muratori (1672–1750) vydal v jím založené řadě *Rerum Italicarum scriptores* nejdůležitější narativní texty k dějinám středověku a s jejich vydatným využitím objevoval společné italské dějiny skryté v mnohotvárné minulosti Apeninského poloostrova v taktěz mnohasvazkových *Annali d'Italia*. Jejich koncepce je v souladu s názvem striktně analistická, snaha o odkazy na použité zdroje a alespoň formální aplikace některých Mabillonových zásad je již nicméně odlišují od starších zpracování národních dějin v jednotlivých evropských zemích.

Velká vydavatelská díla jakoby tvořila předeheru k interpretačním pracím následujícího století. Jim udal tón Jacques-Bénigne Bossuet (1627–1704) a jeho *Rozprava o obecných dějinách*, jež shodou okolností vyšla ve stejný rok jako Mabillonovy knihy o diplomacie. Někdy bývá nadneseně označována jako mezník mezi starším teologickým a moderním filosofickým výkladem dějin, a to kvůli spojujícímu obecnému svorníku dějinných jevů, který Bossuet nevidí v Bohu, nýbrž v lidské universalitě. S lehkým odstupem lze říci, že dějepisectví prochází dějinami vždy v úzké vazbě na jiný obor – byla to rétorika, politika, teologie a v 18. století přichází na řadu filosofie. Úzké spojnice mezi výkladem dějin a filosofickým myšlením osvícenství nelze přehlédnout. S přiznáním svobody jednání člověku logicky přichází otázka po smyslu jeho činů na tomto světě, vztazích ve společnosti, ale i po širších a přesahujících souvislostech lidské existence, jež by zaplnily místo uprázdněné ústupem teologie. Proto historici pilně studují spisy filosofů

a filosofové hledají odpovědi na své otázky v dějinách – příkladem budiž Gottfried Wilhelm Leibniz, který má jako editor a archivář hannoverského vládnoucího rodu své místo v dějinách dějepisectví. Řada dalších autorů byla rozkročena mezi oba obory a těžko je striktně zařadit, vždyť do dějin dějepisectví patří třeba David Hume a jeho dějiny Anglie od Caesara až do roku 1688. V každém případě musí pokusům o hlubší rozbor dějepisectví pozdního 17. a 18. století nutně předcházet seznámení se s dílem Descartesovým, Leibnizovým, Humovým či Lockovým, o francouzských osvícencích nemluvě. V základu proměn ve výkladu dějin totiž stojí proměna pohledu na člověka a jeho místo v dějinách, jež je jednou z příčin procesu sekularizace myšlení a společnosti.

Mnohé myšlenky přicházejícího osvícenství byly anticipovány v díle neapolského učence Giambattisty Vica (1668–1744) *Nová věda (Cinque libri dei principi di una scienza nuova, 1730)*, které v sobě mísí starší přístupy s novými nápady. Vico patřil k pečlivým čtenářům Descartových spisů, jejichž myšlenky kriticky promýšlel, jeho metodu vyvozovanou z geometrické analýzy však nepřijal. *Nová věda* představuje pokus o komplexní uchopení světa včetně jeho dějin, jež Vico tradičně dělil na tři období, velmi netradiční naopak byla jeho snaha formulovat v těchto obdobích (tj. božském, hérojském a lidském) obecné zákonitosti, které provázejí vývoj každého národa. Vicovy myšlenky ve své době velkou odezvu nenalezly, hledání obecných principů a zákonitostí v dějinách však patřilo k hlavním rysům dějepisných prací přicházejícího osvícenství. Bez ohledu na souhlas s Descartovými myšlenkami, či jejich odmítání, pohled na svět jako výtvar božského mechanika, představy o jeho říditelnosti prostřednictvím správného seřízení komplikovaného mechanismu, začínaly v dobovém intelektuálním milieu převládat.

Význam francouzského osvícenství pro dějepisectví lze možná relativizovat, ne však zcela zpochybnit. Poslední desetiletí starého režimu ve Francii se, jak ukázal už Alexis de Tocqueville, nesla ve znamení protichůdných tendencí, jež sice brzdily racionalizaci společnosti, vytvářely však příhodné intelektuální klima, ze kterého se šířily podněty dál do Evropy. Podobně jako intelektuální spor jsou živnou půdou každé inovace myšlenkové výměny, které se nyní široce rozvíjely a byly podpořeny během napoleonských válek, zvláště tam, kde byly do francouzských vojsk vkládány naděje na zisk národní samostatnosti. Stejně jako v období humanismu i nyní vznikaly učené společnosti, někdy oficiálně, někdy jen nakrátko, nezřídka v poloutajení. I když následná restaurace obnovila hranice, zůstávají tyto společnosti intelektuálními centry, jejich členové se navzájem podporují a při neexistenci odborných časopisů si poskytují první kritické publikum pro zveřejňované nebo jen zamýšlené práce. Přes všechny esprit

a duchaplnost osvícenských kritik jsou nyní rozvíjeny hlavně kriticko-erudovaný a politicko-filosofický model dějepisectví, literární začíná být pomalu opouštěn, což ale v žádném případě neznamená, že by osvícenci psali nudně.

Politicko-filosofický model našel velkého autora v nobilitovaném vzdělanci. Právník a aktivní politik Charles Louis de Secondat, baron de La Brède a de Montesquieu (1689–1755), otevřel svým pojednáním *Duch zákonů* nové pole bádání. Umění politiky přestává být chápáno jako umění velkého jedince vládnout podle předpokládaných obecných zákonitostí, nýbrž je zde pokládána otázka stanovování norem a jejich vyrůstání z charakteru národů, jenž se zdá být determinantem dějin. Montesquieu jako jeden z prvních přestával vidět otázku zločinu a trestu jako ontologickou záležitost, což stálo u zrodu velké debaty o povaze zákonů a formulaci nových trestních ustanovení na sklonku 18. a v 19. století. Jeho dílo v konečném výsledku směřuje ke snaze o racionalizaci vlády a víře, že v takovém případě se přítomnost a její dějiny změní k lepšímu. Opačný příklad ukázal v druhé velké práci o příčinách velikosti a úpadku antického Říma.

Také další významní osvícenští autoři nepatřili k „čistým“ historikům. Přední místo mezi nimi má François Arouet, tedy Voltaire (1694–1778). Základním žánrem, v němž obohatil dějepisné výklady, byl životopis, a to velkých panovníků. Proti švédskému králi Karlu XII. a postavil Petra Velikého, po *Století Ludvíka XIV.* následovalo *Století Ludvíka XV.* Jejich souborné vydání opatřil předmluvou *Pojednání o mravech a duchu národů*, kde se pokusil nastínit rámec obecných dějin od Karla Velikého do Ludvíka XIII. a vytvořit universální dějinné schéma, v němž ústřední roli hraje lidský rozum a jeho úspěšný postup dějinami, přičemž jedním z nejdůležitějších hodnotících kritérií je kulturní vyspělost společnosti. Voltaire nebyl erudovaný kritik, odmítal faktografickou pedanterii a v souladu se svým postulátem rozumu se postavil do pozice historika-filosofa. V tomto směru se jej snažil následovat jeho životopisec a skvělý matematik markýz de Condorcet s *Pokusem o historický obraz pokroku lidského ducha* (1795), pokoušející se též o co možná exaktní stanovení kulturní „stupnice“ národů.

Osvícenství nepatří jen k Francii, ostatní země možná zaostávaly v espritu, nikoli v kvalitě vznikajících historických prací. Pozornost si zaslouží historické úvahy Johanna Wolfganga von Goethe či Friedricha Schillera, alespoň jménem by měli být zmíněni Edward Gibbon či William Robertson v Anglii a ve Skotsku, v Itálii žijící Němec Hans Joachim Winckelmann, Vasilij Nikitič Tatiščev v Rusku nebo Gelasius Dobner a Josef Dobrovský u nás, ale stejně tak i řada dalších autorů. Počínaje osvícenstvím jsme svědky velkého rozmachu dějepisné produkce, jak kritické-pramenovědné, tak syntetické-filosofující. Na jedné straně precizování metod kritiky pramenů, na straně druhé směle konstrukce vývoje lidstva a hledání obecných zákonitostí v tomto vývoji, mechanismů,

jež do svého stroje vložil nebeský hodinář, který již jen přihlíží pozemským dějům jako „skrytý Bůh“, *Deus absconditus*. Podkladem rozvoje dějepisectví nebyl pouze další postup a rozšíření vzdělanosti, historici odpovídali také na očekávání svých společností, jež se postupně přetvářely v moderní národy. Začínala doba „odkouzlení světa“ a modernity.

K dalšímu čtení:

Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách. Eds. M. Svatoš – Z. Pokorná. Praha 1992.

CERMAN, IVO: *Šlechtická kultura v 18. století. Filozofové, mystici, politici*. Praha 2011.

KOVRÉ, Alexandre: *Od uzavřeného světa k nekonečnému vesmíru*. Praha 2004.

KROUPA, Jiří: *Alchymie štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost 1770–1810*. Brno 2006.

RŮD, Wolfgang: *Novověká filosofie. I–II*. Praha 2001–2004.

SLAVÍK, Bedřich: *Od Dobnera k Dobrovskému*. Praha 1975.

TINKOVÁ, Daniela: *Jakobíni v sutaně. Neklidní kněží, strach z revoluce a konec osvícenství na Moravě*. Praha 2011.

Devatenácté století: ve jménu vědy a pokroku

Na prahu 19. století byl historik stále ještě součástí obecnějšího komplexu vědění, polyhistori pohybuující se suverénně na poli několika vědních oborů nepředstavovali výjimku. Proces specializace a oborového uzavírání však již byl v pohybu. Důležitou roli v něm sehrály reformy školního vzdělávání a universit během druhé poloviny 18. a první poloviny 19. století, které v případě universit můžeme jednoduše shrnout jako sekularizaci a etatizaci universitního vzdělání. Jejich brány měli opouštět vzdělání a ke svému státu loyální odborníci. Pro výuku dějepisu na nižších stupních škol bylo třeba učitelů, kteří by si osvojili obraz dějin „správný“ netoliko po odborné stránce, ale též z hlediska zájmů státu. Ten si skrze obsazování universitních stolic udržoval vliv na výklad a pojetí minulosti. Historie se tak stávala samostatným oborem a již před polovinou 19. století začala pronikat specializace i do ní, zpočátku ve formě samostatných stolic pro středověké dějiny, k nimž se záhy přidávaly další. Upřednostňování výkladu národních (státních) dějin bylo samozřejmostí. Teleologické pojetí dějin přetrvávalo, na místo spásy jako konečného cíle ale nyní vstupoval (národní) stát. Filosofický základ položil etatistickým konceptům dějin Georg Wilhelm Friedrich Hegel ve svých pracích